

ΚΡΗΤΙΚΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΑ

Α' ΜΕΘΟΔΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

Ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Λίνος Πολίτης δημοσίευσε τελευταία («Κρητικά Χρονικά» ΙΒ' 1958 σ. 300 έξ.) ώρισμένες παρατηρήσεις του σε τρία κρητικά κείμενα, στην «Ἀπκρημημένη τῶν Χανιωῶν», στη «Φυλλάδα τοῦ Γαιδάρου» καὶ στην «Ἐρωφίλη». Οἱ παρατηρήσεις ἀναφέρονται στην ἔκδοση τοῦ πρώτου ἔργου ἀπὸ τὸν Gareth Morgan («Κρητικά Χρονικά» Η' 1954 σ. 67 καὶ 71), καὶ τοῦ δευτέρου ἀπὸ τὸν Λ. Ἀλεξίου («Κρητικά Χρονικά» Θ' 1955, σ. 81 έξ.), καὶ ἐπίσης σε δικές μου παρατηρήσεις στην «Ἐρωφίλη» («Κρητικά Χρονικά» Η' 1951, σ. 133 - 4, καὶ σ. 244 - 253). Οἱ παρατηρήσεις τοῦ κ. Πολίτη εἶναι ὅπως πάντα ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσες καὶ λύνουν πολλὰ κριτικὰ καὶ ἐρμηνευτικὰ ζητήματα τῶν τριῶν ἔργων¹.

Ἐδῶ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν μερικὰ χωρία τῆς «Φυλλάδας» καὶ τῆς «Ἐρωφίλης». Ὄφειλω ὅμως πρὶν προχωρήσω νὰ πῶ ὅτι σκοπός μου δὲν εἶναι ἡ ὑποστήριξη ὀρισμένων ἀπόψεων γιὰ τὴν ὀρθὴ γραφὴ τῶν χωρίων αὐτῶν, ἀλλὰ γενικώτερα ἡ συμβολὴ στὴ λύση τῶν μεθοδολογικῶν προβλημάτων, ποὺ ἀντιμετωπίζει ὁ ἐκδότης τῶν κρητικῶν κειμένων. Γι' αὐτὸ συζητοῦνται μόνο ὅσες περιπτώσεις κρίθηκαν κατάλληλες γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ σκοποῦ τούτου.

Ὁ κ. Πολίτης ὀρθὰ ὑποστηρίζει (έ. ἀ. σ. 305) ὅτι οἱ ἐπανεκδόσεις τῶν παλαιῶν νεοελληνικῶν κειμένων πρέπει νὰ βασίζονται στὶς καλύτερες πηγές καὶ ὅτι στὴν περίπτωση τῆς «Φυλλάδας» ἡ καλύτερη πηγή ἦταν ἡ πρώτη βενετικὴ ἔκδοση τοῦ 1539. Ἡ παράδοση τοῦ κειμένου εἶναι ἀσφαλῶς ἄξια σεβασμοῦ μὲ ἓνα ὅμως, νομίζω, ἀπαραδάτο ὄρο: ὅτι ἡ προσήλωσή μας σ' αὐτὴ δὲν θὰ μᾶς κάμῃ νὰ ἀδικήσωμε τὸν ποιητὴ. Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὶς ἐκδόσεις τῆς Βενετίας — ἐκδόσεις ἐμπορικὲς καὶ λαϊκὲς — τὰ κρητικὰ κείμενα ἀλλοιώνονταν ἀπὸ τὴν ἀπροσεξία τῶν τυπογράφων καὶ διορθωτῶν ἢ ἀπὸ τὴ σκόπιμη ἐπιθυμία τους νὰ «διορθώσουν» ὅσα δὲν τοὺς ἦταν ἀρεστὰ ἢ νοητὰ. Ἐὰ περισσότερα ἔργα κυκλοφοροῦσαν ἄλλωστε, πολὺ πρὶν τυπωθοῦν, σὲ χειρόγραφα κ' εἶχαν ἤδη φθαρῆ μὲ τὴν ἀντιγραφὴ. (Δὲν εὔρισκε εὔκολα ἐκδότη ἓνα κείμενο, ἂν δὲν ἦταν ἤδη γνωστὸ στὸ κοινό). Ἐὰν ἐξαιρέσωμε

¹) Εἰδικὰ γιὰ τὸ ρ. βλέπω προσθέτω ὅτι τὴν ὀριστικὴ γνώμη τοῦ ὁ Σανθουδίδης τὴν ἔχει ἐκφράσει στὴν κριτικὴ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Χούμνου ἀπὸ τὸν M a r. s, h a l l ΕΕΒΣ Γ' σ. 341.

πολὺ λίγες γνωστὲς περιπτώσεις, οἱ συγγραφεῖς δὲ φαίνεται νὰ εἶχαν καμιὰ ἀνάμιξη στὴν ἐκτύπωση. Οἱ ἐκδότες συνήθως χρησιμοποιοῦσαν τὸ πρῶτο τυχὸν χειρόγραφο· γιὰ αὐτόγραφα τῶν ποιητῶν δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος, ἀφοῦ μάλιστα σὲ πολλὲς περιπτώσεις οὔτε τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα δὲ σώθηκε. Τὸ χειρότερο: οἱ ἐκδόσεις φαίνονται κάποτε βασισμένες σὲ χειρόγραφα γραμμένα ἀπὸ μνήμης. Μόνο σὲ μιὰ ὠρισμένη ἐποχὴ καὶ — τότε πολὺ σπάνια — παρουσιάζονται εὐσυνείδητοι ἐκδότες τῶν κρητικῶν ἔργων, ποὺ ἐργάζονται μεθοδικά, δηλ. ἐλέγχοντας ὡς ἓνα βαθμὸ τὶς πηγές, ποὺ χρησιμοποιοῦν. Γιὰ τὸ σημερινὸ φιλόλογο ἐπομένως οἱ παλιές ἐκδόσεις τῆς Βενετίας δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν ὅλες τὸ ἴδιο κῦρος. Καὶ ἂν ὀφείλομε νὰ εἴμαστε κάποτε ἐπιφυλακτικοὶ ἀπέναντι στὶς φροντισμένες ἐκδόσεις τοῦ «Ἐρωτόκριτου» καὶ τῆς «Ἐρωφίλης», ὅπως ἔδειξε ὁ κριτικὸς ἔλεγχος, πολὺ περισσότερο ἰσχύει αὐτὸ γιὰ τὶς ἐκδόσεις τῶν ἄλλων, πρόχειρα δημοσιευμένων ἔργων τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας. Διαφορετικὰ ὑπάρχει κίνδυνος ἢ προσήλωσή μας στὴν παράδοση νὰ φέρῃ ἀποτέλεσμα ἀντίθετο ἀπὸ κείνο ποὺ ἐπιδιώκομε.

Στὴν προσπάθειά μας νὰ προχωρήσωμε πέρα ἀπὸ τὸ κείμενο τῶν πηγῶν στὸ ἀρχικὸ κείμενο τοῦ ποιητῆ (γιατὶ αὐτὸ τὸ σκοπὸ ἔχει ἢ φιλολογικὴ ἔκδοση), ἓνα ἀπὸ τὰ κριτήριά μας θὰ εἶναι τὸ νόημα, δηλαδή ἢ παρακρούθησις τῆς λογικῆς συνέπειας τοῦ περιεχομένου. Τὸ νόημα τοῦτο πρέπει νὰ βγαίνει (γιὰ τὸν προετοιμασμένο μελετητῆ) ἀβίαστα, καὶ δὲν εἶναι μεθοδικὰ ὀρθὸ νὰ δίδεται μιὰ βιασμένη ἐρμηνεία, γιὰ νὰ σωθῆ μιὰ ἀμφίβολη γραφή. Δὲν ἀρκεῖ ὅμως αὐτό. Εἶναι ἀνάγκη, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νόημα, νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν, στὸν ἔλεγχο τῆς γνησιότητος καὶ ὠρισμένα κριτήρια μορφῆς, δηλαδή ἢ γλῶσσα, ἢ σύνταξις, τὸ ὕφος καὶ ἢ στιχουργία τοῦ ποιητῆ, ὅπως βγαίνουν ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο. Ἡ ἀνάγκη αὕτη εἶναι τόσο περισσότερο ἐπιτακτικὴ, ὅσο πιὸ συγκροτημένο εἶναι τὸ ἔργο. Ἡ «Φυλλάδα» δὲν ἔχει βέβαια τὴ γλωσσικὴ καὶ στιχουργικὴ σταθερότητα τῶν ἔργων τοῦ 1600, οὔτε ὅμως μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ἔργο κακότεχνο, ὥστε νὰ δικαιολογοῦνται σ' αὐτὸ συντακτικὲς καὶ στιχουργικὲς ἀσυνέπειες.

Προχωρῶ τώρα σὲ μερικὰ παραδείγματα, Ὡς «περιττὴ διόρθωση» ἀναφέρεται (ἔ. ἀ. σ. 308 - 9) ἡ ἀποκατάστασις ἀπὸ τὸν κ. Λ. Ἀλεξίου τῆς ὁμοιοκαταληξίως στοὺς στ. 13 - 4 τῆς «Φυλλάδας», ποὺ στὴν ἀρχικὴ τους μορφή λήγουν σὲ μαρούλια - γογγύλια. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι σὲ ὠρισμένα ἄτεχνα νεοελληνικὰ στιχουργήματα ἀπαντοῦν ἀνάλογες περιπτώσεις. Ἔτσι στὸν «Καθρέπτη Γυναικῶν» τοῦ Βέντραμου, ποὺ δημοσίευσε τελευταῖα ὁ καθ. Β. Κηοῦσς («Ἑλληνικά» 14, 1955 σ. 123 ἐξ.) ὁμοιοκαταληκτοῦν τὰ: μάχη - ἔχει, θεοῦ του - ψυχὴν του, εὐχαρίσκει - ἐπακούσθη, τελειώνει - κερδαίνει, κυροῦ της - ψυχὴ της, κύριον -

κιβούριον. Ἐνάλογα συμβαίνουν στὴ «Θησηΐδα» ὅπως μὲ πληροφορεῖ ὁ φίλος κ. G. Morgan. Στὸς δοκιμώτερος ὅμως κρητικούς ποιητὲς τοῦ ΙΓ' αἰ. εἶναι ἀμφίβολο ἂν συμβαίνει αὐτό. Στὶς «Ἑρμηνεῖες» τοῦ Σαχλίκη (Wagner C. G. σ. 62 - 78), ποὺ εἶναι γραμμένες σὲ ὁμοιοκατάληκτα δίστιχα, ἔχομε μιὰ μοναδική περίπτωση (χώραν - ἡμέραν) σὲ στίχο καὶ ἀπὸ ἄλλη ἀποψη ἀνώμαλο. Ὁ ποιητὴς τῆς «Φυλλάδας» εἶναι ἐπίσης ἰκανώτατος στιχουργός : σὲ διακόσια ἑξήντα ἑξὶ δίστιχα κάνει ἀψογή, πολλές φορές μάλιστα πλούσια ὁμοιοκαταληξία. Ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν ἐξαιρέσεων δημιουργεῖ δικαιολογημένη ὑποψία γιὰ τὴ γνησιότητα τῆς παραδεδομένης μορφῆς τῶν χωρίων. Ἄλλωστε ὁ ἴδιος ὁ κ. Πολίτης πρότεινε σὲ ἐντελῶς ἐνάλογη περίπτωση τοῦ «Ἀπόκοπου» (117 - 8 νίβγουν - παγαίνου) τὴ διόρθωση τοῦ πρώτου σὲ πλένουν «γιὰ ν' ἀποκατασταθῆ ἢ ὁμοιοκαταληξία», παρατηρώντας πολὺ ὀρθὰ ὅτι καὶ στὸ ἔργο αὐτὸ οἱ ἀτελεῖς ρίμες «δὲν ἔχουν φωνήεντα διαφορετικά καὶ μάλιστα τὸ τονισμένο». («Προσφορὰ εἰς Στ. Κυριακίδην» σελ. 555). Ἀπὸ τὰ τρία παραδείγματα «ἀτελοῦς ρίμας» τῆς «Φυλλάδας» ποὺ παραθέτει ὁ κ. Πολίτης (ἔ. ἀ. σ. 309) τὰ δύο δὲν μποροῦν νὰ στηρίξουν τὴ ρίμα μαρούλια - γογγύλια, γιὰτὶ σ' αὐτὰ συμφωνεῖ καὶ τὸ φωνήεν τῆς παραλήγουσας. Ἔτσι στὸς στ. 273 - 4 ἔχομε τὴ ρίμα γνωρίση - πνίξη, καὶ στὸς στ. 373 - 4 νόμου - σύντεκνός μου. Τὰ παραδείγματα αὐτὰ ἀνήκουν σὲ ἄλλη κατηγορία ἀτελῶν ὁμοιοκαταληξιῶν, ποὺ ἀπαντᾷ συχνότερα καὶ εἶναι νόμιμη²⁾. Ὡς πρὸς τὸ τρίτο παράδειγμα ἀτελοῦς ρίμας, στὸς στ. 245 - 6 καταλόγι - τί λέγει πιστεύω ὅτι καὶ αὐτὸ τὸ χωρίο δὲν ἔχει παραδοθῆ ὀρθά.

Στ. 117 - 8 :

... ἀλήθεια λέγε πάντα

νὰ ἔχης τὴν προτίμησιν κάλλια παρὰ τὰ πάντα.

Ἡ τελευταία φράση δὲν ἔχει κανένα νόημα. Ὁ κ. Λ. Ἀλεξίου διορθώνει κάλλια παρὰ τοὺς πάντας καὶ ἀσφαλῶς δὲν πρόκειται γιὰ «παραδιόρθωση», ὅπως γράφει ὁ κ. Πολίτης (ἔ. ἀ. σ. 309): τὸ πρότυπο τῆς «Φυλλάδας», τὸ «Συναξάριον τοῦ τιμημένου γαδάρου» (C. G. σ. 112 ἑξ. στ. 66 - 7) παρέχει ἐνάλογη γραφή :

ἀλήθεια λέγε πάντα

νὰ ἔχης καὶ προτίμησιν, ἀγάπην παρὰ πάντας.

Ἡ φράση παίρνει ἔτσι τὸ νόημά της : «λέγε τὴν ἀλήθεια, γιὰ νὰ σὲ

²⁾ Π6. Ἐρωτόκρ. Β 197 - 8 καίγει - δοξεύγει, Β 227 - 8 πετοίτη - δίκτυ, Βοσκ. 15 - 6 ἄσπρη - ἄστρον 96 - 7 πάθη - νᾶρθη, Ἀπόκοπος 57 - 8 ἐξήτα - νύκτα, 79 - 80 ἡλθες - ἐκεῖθες, 101 - 2 ἐπέρας - εἰπέ μας, 251 - 2 συναπάντηοίν μας - αὐλῆς μας, 281 - 2 ἐπέσαν - στρέσαν κ.λ.

τιμοῦν περισσότερο ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους». (Προτίμησις: τιμή, πβ. Φυλλ. 534). Ρίμες ἀνάλογες μετὰ τὴν πάντα - πάντας ἀπαντοῦν σὲ δόκιμα κείμενα³.

Στὸ στ. 248 μιὰ πολὺ γνωστὴ κρητικὴ παροιμία: ὁ διάβολος τοῦ κώλου του κουκκιὰ τοῦ μαγερεύει ἀπαντᾶ παραλλαγμένη, μετὰ ἐμπρόθετο προσδιορισμό: ὁ διάβολος στὸν κῶλο του κουκκιὰ τοῦ μαγειρεύει. Δὲν εἶναι, νομίζω, ἀδικαιολόγητη ἢ ἀποκατάσταση τῆς παροιμίας ἀπὸ τὸν Λ. Ἀλεξίου στὴ συνηθισμένη μορφή της, ποὺ εἶναι καὶ ἡ συντακτικὰ ὀρθή. (Λέμε «τοῦ τό ᾽πα τοῦ Γιώργου», ὄχι «τοῦ τό ᾽πα στὸ Γιώργο»). Ἐπιχειρήματα γνησιότητος στὴν περίπτωση αὐτὴ πρέπει νὰ φέρῃ ὁποῖος ὑποστηρίζει τὴ συντακτικὰ ἀνώμαλη γραφή: θὰ ἔπρεπε δηλ. νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι ἡ παροιμία λεγόταν ὅπως ἀπαντᾶ στὸ κείμενο ἢ τοῦλάχιστον νὰ μνημονευθοῦν ἀνάλογα συντακτικὰ παραδείγματα ἢ νὰ δοθῇ στὴν παροιμία μιὰ νέα, διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν τρέχουσα, ἐρμηνεία. (Πβ. γιὰ τὴν παροιμία Ν. Πολίτου Παροιμιαὶ Δ' σ. 390).

Στοὺς στ. 447 - 8:

... . τοιλιπουροδᾶ καὶ κρού τον

καὶ ὄχι μόνο μιὰ φορὰ μὰ δεύτερον καὶ τρίτον

ὁ τύπος κρού (= κρούει) εἶναι βέβαια γνωστός (πβ. «Διήγησις παιδιόφραστος τῶν τετραπόδων ζώων» στ. 1054). Ἀλλὰ ἡ ἐξαίρετη διόρθωση τοῦ κ. Λ. Ἀλεξίου: τοιλιπουροδᾶ καὶ χρεῖ τον ἔχει τὸ πλεονέκτημα ὅτι ἀποκαθιστᾶ μαζί μετὰ τὴν ρίμα καὶ μιὰ χαρακτηριστικὰ κρητικὴ ἔκφραση κ' ἓνα κρητικὸν τύπο: δὲν εἶναι ὁ ἐκδότης, ποὺ δίδει στὴ λέξη «χρεῖ» τὴν ἔννοια «γεμίζει ἀκαθαρσίες», ὅπως γράφει ὁ κ. Πολίτης (ἔ. ἀ. σ. 311), ἀλλὰ αὐτὴ εἶναι στὴν Κρήτη μιὰ ἀπὸ τὶς κύριες σημασίες τοῦ ρήματος: «ἐγένηκε δλόχριστος» σημαίνει ἀκριβῶς «λερώθηκε μετὰ περιπτώματα»: «ἐχρίστηκε τὸ κοπέλλι» λέγεται γιὰ τὸ παιδί, ποὺ λερώθηκε· καὶ σύμφωνα μετὰ πληροφορία τοῦ φίλου κ. Μ. Παρλαμᾶ, σ' ἓνα ἄνθρωπο, ποὺ περπατᾶ ἢ στέκεται πίσω ἀπὸ ἓνα ὑπόζυγιο λένε «πίὸ πίσω νὰ μὴ σὲ χρίση τὸ χτήμα», (Πρόκειται ἀκριβῶς γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ Γαϊδάρου τῆς «Φυλλάδας»⁴. Τὸ δεύτερον συν-

³) Πβ. Σαχλίκη, «Ἀφήγησις Παράξενος» (ἐκδ. Παπαδημητρίου σελ. 25) στ. 257 - 8 εἶναι - χήνες. Ἀνάλογες ρίμες ἀπαντοῦν καὶ στὰ κρητικὰ ἰντερμέδια, ποὺ ἐξέδωσε ὁ Μ. Μανούσας «Κρητ. Χρονικά» Α' 1947, σ. 544 (ξεφαντώσης - τόση, σιεφάνι - χάνεις).

⁴) Τὴν ἔννοια τοῦ «λερώνω» ἔχει τὸ «χρίζω» ἀκόμη στὸ Σολωμὸ (Τὸ ὄνειρο 194 - 5):

Στιὲς καθίγλες νὰ καθίζουν

καὶ τὰ ροῦχα τους νὰ χρίζουν.

Γιὰ τὴ σημασία «πασαλείφω» πβ. Σαχλίκη, «Γραφαὶ καὶ Στίχοι καὶ Ἑρμηνεῖαι» (Wagner, ἔ. ἀ. σελ. 64) στ. 47 καὶ σὲν τὴν μουζαν χρίζουν.

θετικό του «τσιληπουρδῶ», πού διαφωτιστικά συνάπτει με τὸ ἀρχαῖο «σιληπορδῶ» ὁ κ. Πολίτης, θὰ ἀρκοῦσε ἴσως γιὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὴ σύνδεση τοῦ ρήματος αὐτοῦ με τὸ «χρεῖ»· ἀλλὰ τὸ σημαντικὸ εἶναι ὅτι καὶ τὸ πρῶτο συνθετικὸ δὲν εἶναι ἄσχετο: δὲν πρέπει νὰ μείνῃ ἀπαρατήρητο ὅτι τὸ ἴδιο ρῆμα με ἀντιστροφή τῶν συνθετικῶν χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ δηλώσῃ τὴν ἴδια ρύπανση ὁ Μάρκος Ἀντώνιος Φώσκολος στὸ «Φορτουνατο» Γ 36, ὅπου λέγεται γιὰ τοὺς φοβισμένους Τούρκους πολιορκητὲς τοῦ Κάστρου: νὰ χέζου τοὶ καζάκες τως νὰ τοὶ πορδοτσιλοῦσι. Γνωστὸ εἶναι στὴν Κρήτι τὸ τσιλιό (= διάρροια) καὶ τὸ ρ. τσιλαῖται, ἐτσιλάσθηκε, στὰ ὁποῖα διασώζεται, ὅπως πιστεύω, τὸ πρῶτο συνθετικὸ τοῦ σιληπορδῶ. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀπίθανο νὰ μετέβαλε ὁ ποιητὴς τῆς «Φυλλάδας», κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συστηματικῆς ἀναπροσαρμογῆς τοῦ προτύπου του σὲ ὁμοιοκατάληκτη μορφή, καὶ τὸ κρούτον σὲ χρεῖ τον, πού τοῦ χρειαζόταν γιὰ τὴ ρίμα, ἀλλὰ καὶ πού ἦταν τόσο σύμφωνο με τὸ δηκτικὸ καὶ παραστατικὸ χαρακτηῖρα τῆς «Φυλλάδας»⁵. Καὶ κάτι ἄλλο πρέπει νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν. Ἡ ὑπόθεση ὅτι πρέπει νὰ γράψωμε σ' αὐτὸ τὸ χωρίο «χρεῖ τον = χρεῖ αὐτόν» εἶχε ἤδη ἐκφρασθῆ καὶ ἀπὸ ἄλλο μελετητὴ, τὸ Νικόλαο Πολίτη στὴ μελέτη του γιὰ τὴ «Φυλλάδα» («Λαογραφ. Σύμμικτα» Α' σ. 194). Ἴσως μάλιστα ὑπάρχει ἕνας εἰρωνικὸς ὑπαινιγμὸς στὸ «χρεῖ» αὐτό, ἀφοῦ ὁ Λύκος ἐτοιμάζεται νὰ δεχθῆ τὴν ἀπόκρυφη «χάρη» ἢ «χάρισμα» τοῦ Γαϊδάρου λέγοντας «μὲ εὐλάβεια τὰ πατερμά του» (πδ. στ. 440 ἐξ.).

Ἀνεπιφύλακτα δεκτὴ πρέπει νὰ γίνῃ καὶ ἡ ἀποκατάσταση τοῦ χαριτωμένου ὀνόματος τοῦ γάτου *Παρδίτης* (= μικρὸς πάρδος)⁶ στὴ σωστὴ του μορφή, πού ἀπαντᾷ στὸ «Συναξάρι» (στ. 179, 189) καὶ πού στὴν ἐκδοση τῆς Βενετίας παραδιορθώθηκε στὸ ἀνόητο καὶ ἀταίριστο γιὰ γάτο *Περδίτης*⁷.

⁵) Τὸ ὄχι νοητὸ αὐτὸ χρεῖ «διορθώθηκε» στὴ βενετικὴ ἐκδοση στὸ γνωστὸ καὶ ἀπὸ τὸ «Συναξάρι» κρού. Ἴσως ὅμως στὸ κρεῖ τῶν νεωτέρων ἐκδόσεων νὰ κρύβεται μιὰ προσπάθεια ἀποκαταστάσεως τῆς ἀρχικῆς γραφῆς. Ἄς προστεθῆ καὶ ὅτι στοὺς στ. 451 - 5, ὅπου ἐπαναλαμβάνεται τὸ τσιληπουρδᾶ, ρητὰ λέγεται ὅτι ὁ γαῖδαρος, ἐνῶ ὀρμᾷ κατὰ τῆς Ἀλεπούς «συχνοκατουρεῖ πυκνὰ καὶ συχνοπορδαλίζει». Καὶ ἡ σημασία «συμπεριφέρομαι βάνουσα» ὑπάρχει, ὅπως λέει ὁ Λ. Πολίτης (πδ. «Συναξάριον» στ. 148, «Φυλλάδα» στ. 221, στ. 231), ἀλλὰ καὶ αὐτὴ δὲν εἶναι ἀταίριαστη με τὸ χρεῖ.

⁶) Τὴ γραφὴ αὐτὴ εἶχα ἤδη δεχθῆ στὴ δημοσίευση ἐνὸς ἀποσπάσματος τῆς «Φυλλάδας» στὴν «Κρητικὴ Ἀνθολογία» 1954 σελ. 41 - 5. Πδ. τὸ κατόπαρδος στὸ γλωσσ. «Ἐρωτοκρίτου».

⁷) Τὸν ὄχι ὀρθὸ τύπο *Περδίτης* «τ. ἐ. Περδίκης» ἐχρησιμοποίησε ὁ καθηγ. Ἰ. Καλιτσουνάκης γιὰ νὰ ἐτυμολογήσῃ τὸ ὄνομα τῆς ὀρνιθας *Καβάκα* ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο *Κακκάβη* = πέρδικα. «Ὡς λοιπὸν ὁ κάτος ἐκαλεῖτο οὕτω, οὕτω καὶ ἡ

Ἐπίσης ὀρθὰ ὁ κ. Λ. Ἀλεξίου ἀποκατέστησε τὸ κείμενο στὸ στ. 259 κατὰ τρόπο, ποὺ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴ γραφὴ τοῦ «Συναξαρίου» στ. 169 ἔχει κάτιον ἢ γραῖα⁸. Τὸ γάτα καὶ ἦτιον γραῖα τῆς βενετικῆς ἐκδόσεως τῆς «Φυλλάδας» μεταβάλλει ἀδικαιολόγητα τὸ γένος τοῦ ζώου, ποὺ σ' ὄλο τὸ ποίημα ἀναφέρεται ρητὰ ὡς ἀρσενικό, καὶ χαρακτηρίζοντας το ὡς γραῖα δημιουργεῖ σύγχυση μὲ τὴ γριά⁹.

Στοὺς στ. 489 ἐξ. περιγράφει ὁ Λύκος ὅτι ἔχασε τὰ δόντια καὶ τὸ ἓνα μάτι του ἀπὸ τὰ χτυπήματα τοῦ Γαϊδάρου, ὅτι ἡ «κοπανιά» τὸν βρῆκε στὸ μέτωπο, καὶ ὅτι πρήστηκε τὸ κεφάλι του. Εἶναι πολὺ φυσικὸ ὕστερα ἀπὸ αὐτὰ νὰ δεχθοῦμε ὅτι τὸ κατασβολῶνω τοῦ στ. 530 ἔχει τὴ συνηθισμένη κρητικὴ σημασία του, ποὺ ὀρθὰ τοῦ ἀποδίδει ὁ κ. Λ. Ἀλεξίου στὸ Γλωσσάριο τῆς «Φυλλάδας», καὶ ὄχι τὴ σημασία τοῦ «γεμίζω στάχτη, ντροπιάζω»:

καὶ ὄχι μόνον ἔφυγε, μὰ κ' ἐκοπάνισέ μας,
ἀνόητους μᾶς ἔδειξε κ' ἐκατασβόλωσέ μας.

Ὁ πρῶτος στίχος διαφωτίζει τὸ δεύτερο: ὁ γαῖδαρος φεύγοντας μὲ πονηρία ἀπὸ τὰ νύχια τοῦ Λύκου καὶ τῆς Ἀλεπούς, ἔδειξε ὅτι οἱ δυὸ ἐχθροὶ του ἦταν ἀνόητοι· ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ τοὺς «κοπάνισε» καὶ τοὺς «κατασβόλωσε».

Γενικὰ ἡ φιλολογικὴ αὐτὴ ἐργασία τοῦ κ. Λ. Ἀλεξίου, καμωμένη μὲ γνώση τοῦ κρητικοῦ ἰδιώματος¹⁰ καὶ μὲ τὴν ἀπαραίτητη γιὰ τὴν προσ-

ἀδελφῆ του» <Ἀφιέρωμα εἰς Γ. Ν. Χατζιδάκιν> 1921 σ. 204 - 5. Ἐσφαλμένα παράγει καὶ ὁ Ν. Πολίτης <Λαογρ. Σύμμ.> Α σ. 194, τὸ περδίτσης ἀπὸ τὸ πέρδιξ.

⁸) Θὰ προτιμοῦσα νὰ γράφαμε στὴ «Φυλλάδα» πλησιέστερα πρὸς τὴ γραφὴ τοῦ «Συναξαρίου» καὶ κάτιον ἔχει ἢ γραῖα, ἀποφεύγοντας ἔτσι μόνον τὸν ἀναπαιστικὸ ρυθμὸ, ποὺ εἶναι συχνὸς στὸ βυζαντινὸ δεκαπεντασύλλαδο, ὄχι ὅμως καὶ στὴν κρητικὴ στιχουργία τοῦ ΙΓ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα.

⁹) Προσθέτω ὅτι στὴν Κρήτη τὸ ζῶο λέγεται πάντα μὲ τὸν ἀρσενικὸ τύπο ὁ κάτης. Ἄς παρατηρηθῆ καὶ ὅτι ἂν ὁ γάτος ἦταν γέρικος, θὰ φαινόταν παράξενο στὴ γριά νὰ τὸν βλέπη νὰ κυνηγᾷ τὴν ὄρνιθα! Ἡ ἀσυνέπεια αὐτὴ εἶναι ἀπίθανη γιὰ τὸ ρεαλιστικὸ πνεῦμα τῆς «Φυλλάδας».

¹⁰) Ἡ αἴσθησις αὐτὴ εἶναι ἀπαραίτητο στοιχεῖο γιὰ τὴ φιλολογικὴ ἀποκατάσταση τῶν κρητικῶν ἔργων, ὅπως καὶ ἡ ἱστορικὴ γνώσις τῶν μεσαιωνικῶν ἑλληνικῶν, γιὰτὶ κάποτε οἱ λέξεις ἔχουν σημασίες, ποὺ δὲν σώζονται πιά στὴ σημερινὴ χρῆσις. Ἀναφέρω ὡς παράδειγμα τὴ λέξις πατούλια, ποὺ χρησιμοποιεῖται στὸ «Φορτουνατο» μὲ τὴ σημασία «περίπολος». Τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ, ποὺ ἔδωσα στὸ γλωσσάριο τῆς «Κρητικῆς Ἀνθολογίας» ἐπέκρινε ὁ φιλόλογος Μοτάκης στὴν «Κρητικὴ Ἔστια» τοῦ 1954, γιὰτὶ εἶχε ὅπ' ὄψιν μόνον τὴ σημερινὴ σημασία τῆς λέξεως. Τὸ ἀντίστοιχο χωρίο τοῦ Φώσκολου (σολιτάδοι ἀπ' τὴν πατούλια...) καὶ τὸ σχετικὸ λῆμμα τοῦ Ξανθουδίδου στὸ γλωσσάριο τοῦ «Φορτουνατο» δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀγνοοῦνται ἀπὸ τὸν Μοτάκη. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὸ ρ. ξαγλιῶ, ποὺ στὸ ἀντίστοιχο χωρίο τοῦ Μπουνιαλῆ ἔχει ἀκριδῶς τὴ σημασία, ποὺ τοῦ δίνω στὸ γλωσσάριο:

έγγιση τῶν κειμένων αἴσθησις τοῦ στίχου, περιέχει πολύτιμες παρατηρήσεις καὶ ἀποκαταστάσεις, πού θὰ ἦταν σφάλμα νὰ μὴν τὶς προσέξῃ ὁ μελλοντικὸς μελετητὴς ἢ ἐκδότης τοῦ ωραίου κρητικοῦ σατυρικοῦ ἔργου.

Ἐκ τῶν δικῶν μου παρατηρήσεις στὴν «Ἐρωφίλη» δέχεται ὁ κ. Πολίτης τὶς περισσότερες· μὲ ἱκανοποιεῖ ἡ παραδοχὴ αὐτὴ πού, προερχόμενη ἀπὸ τὸν ἐπιφανῆ μελετητὴ τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας, δείχνει τὴν ὀρθότητα τῶν παρατηρήσεων. Δέχομαι τώρα ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ γραφὴ τύχης ἀντὶ τέχνης στὴν Ἐπιείρωσι τῆς «Ἐρωφίλης» στ. 13, ἀφοῦ μάλιστα καὶ ὁ Μπουνιαλῆς στὴν Ἐπιείρωσι τοῦ «Κρητικοῦ Πολέμου» (σελ. 143, 5) ἀποδίδει τὸ ἔργο του στὴν «τύχη». Ὄρθη εἶναι καὶ ἡ προτεινόμενη ἀπὸ τὸν κ. Πολίτη διορθωσις στὴν στίξιν τῶν στ. 13-4.

A 97 - 98

γιατὶ σὲ κάποιον φταίσιμον ἔπεσα ἄπαιτός μου,
λογιάζοντάς το μοναχὰς θαμπώνεται τὸ φῶς μου.

Θὰ ἦταν ἄδικο γιὰ τὸ Χορτάσι νὰ τοῦ προσγράψωμ τὴ χασμωδία αὐτή, πού καταστρέφει ὀλόκληρο τὸ στίχο. Θὰ ἦταν ἀπαραίτητο νὰ προσαχθοῦν παραδείγματα ἀναλόγων χασμωδιῶν μεταξὺ ὁμοίων φωνηέντων, ἐνὸς τελικοῦ καὶ ἐνὸς ἀρχικοῦ, δυὸ διαφορετικῶν λέξεων γιὰ νὰ ὑποστηριχθῇ ἡ ἐλαττωματικὴ γραφή¹¹. Ἡ ἀψογὴ στιχουργία τῆς «Ἐρωφίλης» μᾶς ἐμποδίζει, νομίζω, νὰ δεχθοῦμε στὸ σημεῖο αὐτὸ τὴν παραδεδομένη μορφή τοῦ κειμένου. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἀσύνδετο ἀνάμεσα στοὺς δυὸ στίχους φαίνεται ἀταίριαστο γιὰ τὸ πυκνὸ καὶ σφιχτοδεμένο ὕφος τοῦ Χορτάσι. Ἡ γραφὴ, πού πρότεινα

γιατὶ σὲ κάποιον φταίσιμον ἔπεσα, <κι> ἄπαιτός μου
λογιάζοντάς το μοναχὰς θαμπώνεται τὸ φῶς μου

¹¹ «ἄλλοι ξαγλιούσαν τὰ νερά κι ἄλλοι τὶς τρύπες φράσσουν» (πρόκειται γιὰ τὰ νερά, πού συναντοῦσαν αὐτοί, πού ἔκαναν τὶς ὑπὸ νόμους ἢ μίνες κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πολιορκίας τοῦ Κάστρου). Καὶ τοῦ στίχου ἡ λεπτὴ αἴσθησις εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὸ φιλόλογο: Οἱ παλαιότεροι, θρεμμένοι μὲ τὴν ποίησι τοῦ Παράσχου, δὲν τὴν εἶχαν πάντα. Ὁ Γ. Χατζιδάκης, ὁ Κουκουλῆς καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ξανθουδίδης πρότειναν κάποτε διορθώσεις, πού ἔκαναν τοὺς στίχους ἐλαττωματικούς. Ἴσως ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ τὸ ὅτι στὴν ἔκδοσιν τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» προτιμήθηκαν πολλὲς φορές γραφές, πού εἶχαν χασμωδία, ἐνῶ οἱ πηγές τοῦ κειμένου ἔδιναν ὑγιέστερες γραφές.

¹² Συνηθέστερη εἶναι στὴν κρητικὴ στιχουργία ἡ χασμωδία μεταξὺ ἐνὸς τελικοῦ τονισμένου φωνηέντου καὶ ἐνὸς ἀρχικοῦ ἄτονου π.δ. θροφή ἐγίνη ιῶ σκυλιῶ Ἐρωφ. E 419. Ἡ χασμωδία Ἰντ. A 31 τὰ μέρη εἶχε οὔσα διορθώνεται μὲ τὴ γραφὴ τοῦ χφ. Legrand ἐκεῖ εἶχε οὔσα. Στὸ E 621 ἀντὶ πρᾶμα ἀπὸ κρῖνει γρ. πρᾶμαν, π.δ. Φορτ. Δ 296. Μερικὰ ἀκόμη χωρία μὲ χασμωδίες (Δ 421) ἀσφαλῶς δὲν ἔχουν παραδοθῆ ὀρθά.

ἐκτὸς τοῦ ὅτι θεραπεύει τὴ χάσμιωδία καὶ τὸ ἀσύνδετο, ἀποκαθιστᾶ καὶ τὸ νόημα: ἡ ἐπίταξη, ποὺ δημιουργεῖ τὸ ἀπατός μου (ἐγὼ ὁ ἴδιος), δὲ χρειάζεται στὸ ἔπεσα, ἐνῶ ἀντιθέτως εἶναι ἀπαραίτητη στὴν ἐπόμενη φράση: «ἐγὼ ὁ ἴδιος χάνω τὸ λογικό μου, ὅταν τὸ σκέπτομαι». Πιθανώτατα παραλείφθηκε τὸ *κι* στὴν ἀντιγραφή τοῦ κειμένου, γιατί δὲν κατανοήθηκε ὁ διασκελισμός.

A 311 - 12

καθὼς πάντα μου σκλάβος σου καὶ δοῦλος μπιστικός σου
οὐδένα προᾶμα ἔκαμα δίχως τὸν ὄρισμό σου

Πρότεινα νὰ γραφτῆ καθὼς πάντα ᾿μου (=πάντα ἡμουν) σκλάβος σου... <κι> οὐδένα κ.λ. Ὁ κ. Πολίτης δὲν δέχεται τὴ διόρθωση, ἂν καί, ὅπως παρατηρεῖ, τὴ στηρίζει ἡ ἔκδοση τοῦ Κιγάλα. Νομίζω ὅμως ὅτι τὸ πάντα ᾿μου πρέπει νὰ προτιμηθῆ, γιατί εἶναι κρητικὸ καὶ γιατί ἀπαλλάσσει τὸ στίχο ἀπὸ τὸν ἀναπαιστικὸ ρυθμὸ καὶ ἀπὸ τὴν κακόζηλη ἐπανάληψη τῆς προσωπικῆς ἀντωνυμίας (πάντα μου σκλάβος σου). Ἐντελῶς ὅμοια περίπτωση ἔχομε ἄλλωστε στὸν «Ἐρωτόκριτο» Δ 627 ἐξ.

πάντᾳ ᾿μου στῶ γονέω μου τοῖ δροσερὲς ἀγκάλες
πάντᾳ ᾿μου σὲ ξεφάντωσες κ' εἰσὲ χαρὲς μεγάλες
κι οὐδ' ἀδερφὸ οὐδ' ἀδερφὴ δὲν εἶχα κ.λ.¹²

Ὁρθότατη εἶναι ἡ παρατήρηση τοῦ κ. Πολίτη ὅτι στοὺς στ. Β 121 ἐξ.

πῶς ᾿ς μιὰ σκοτεινιασμένη
στράτια θωροῶ καὶ βροσκοῦμου σήμερο σφαλισμένη

τὸ κείμενο βελτιώνεται, ἂν παραδεχθοῦμε τὴ γραφὴ τῆς ἐκδ. Κιγάλα δίχως του ἀντὶ τὸ ἄτονο καὶ ἀδικαιολόγητο (ἀφοῦ πρόκειται γιὰ ὄνειρο) σήμερο. Σημαντικώτατη εἶναι γενικὰ ἡ διάπίστωση τοῦ κ. Πολίτη ὅτι ἡ ἐκδ. Κιγάλα εἶναι χρήσιμη στὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τῆς «Ἐρωφίλης» (A 367, B 226, B 351 ἐξ. κ. α.) καὶ μὲ χαρὰ εἶδα ὅτι ἡ ἔκδοση αὐτὴ ἐπιβεβαιώνει ὠρισμένες ὑποθέσεις μου.

B 383 :

Πόσους πολέμους καὶ μαλιὲς μὲ τὸν Πέρσο ᾿χα κάμη
καὶ πέρα μὲ ἰσ' Ἀνατολῆς τὸ βασιλιὸν ἀντάμι.

Πρότεινα νὰ γραφῆ μὲ τῶν Περσῶ (ἐνν. τὸ βασιλιᾶ). (Γιὰ τὴν πυκνὴ

¹² Ὁ Ξανθουδίδης σημειώνει (σελ. 442) ὅτι στίς ἐντυπες ἐκδόσεις τὸ πάντα ᾿μου εἶχε γίνει πάντα μου, ὅπως ἀκριβῶς συνέβη καὶ στὸ ἀντίστοιχο χωρίο τῆς «Ἐρωφίλης». Ὑποθέτω ὅμως ὅτι ἡ φθορὰ αὐτὴ ἐγινε στὸ χειρόγραφο, γιατί οἱ ἐκδόσεις AB παρέχουν πανιάμουν, ὅπως σημειώνει ὁ Ξ. στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, καὶ ὅπως διαπίστωση κ' ἐγώ.

σύνταξη του Χορτάτση και τή συχνότατη στο λόγο του μετακίνηση τῶν λέξεων ἀπὸ τῆ φυσική τους σειρά πδ. «Κρητικά Χρονικά» Η' 1954 σ. 253). Ὁ κ. Πολίτης ὑποστηρίζει τὴ γραφὴ τὸν *Perso* καὶ παραλληλίζει, γιὰ τὸν παρατονισμό, μὲ τὸ *pyramides*. Δὲν πρόκειται ὁμῶς στὴ λέξη αὐτὴ γιὰ παρατονισμό, ἀλλὰ γιὰ παραδοχὴ τοῦ ἰταλικοῦ τονισμοῦ (*piramide*). Πιστεύω ὅτι δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ ἀποδώσωμε στὸ λόγιο ποιητὴ τὴν παραμόρφωση (γιατὶ δὲν πρόκειται μόνο γιὰ παρατονισμό) τοῦ ὀρθοῦ τύπου *Πέρσης* σὲ *Περσός!*¹³.

Νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ υἱοθετηθῆ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν κρητικῶν κειμένων μέθοδος διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη, ποὺ ἐφαρμόζεται στὶς ἐκδόσεις τῶν κλασικῶν. Τὰ κρητικὰ κείμενα, ἂν καὶ τόσο νεώτερα, ἔχουν ὑποστῆ σχετικὰ μεγαλύτερη φθορά, γιὰτὶ ἀντιγράφονταν ἀπὸ ἀνθρώπους μὲ πολὺ μικρὲς γραμματικὲς γνώσεις, καὶ μόνο πολὺ ὄψιμα ἔγιναν ἀντικείμενο φιλολογικῆς προσοχῆς. Αὐτονόητο εἶναι βέβαια ὅτι ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀποκατάστασή τους δὲν θὰ εἶναι αὐθαίρετη, ἀλλὰ θὰ βασίζεται στὰ ἀντικειμενικὰ κριτήρια, γιὰ τὰ ὁποῖα ἔγινε λόγος.

Ἡ ὑπερβολικὴ προσήλωση στὶς πηγὲς ὁδήγησε στὴν περίεργη ἀποψη ὅτι στὶς ἐκδόσεις τῶν κρητικῶν ἔργων πρέπει νὰ γράφωμε, ἀντίθετα μὲ βασικὸ φωνητικὸ νόμο τῆς νέας ἑλληνικῆς τῆ Κρήτη, τὸ πόλεμο, τὸ πρόλογο, στὴ καρδιά, τῶ παιδιῶ κ.λ. ἐπειδὴ ἔτσι ἔχει παραδοθῆ! Πόσο ἀδικαιολόγητη εἶναι ἡ τήρηση τῆς ἀνορθογραφίας αὐτῆς, ποὺ τὴν εἶχε δεχθῆ καὶ ὁ Ξανθουδίδης στὶς τελευταῖες φιλολογικὲς ἐργασίες του (ὄχι στὸν «Ἐρωτόκριτο!») ἀνέπτυξα στὰ «Κρητικά Χρονικά» Θ' 1955 σ. 531 - 2¹⁴.

¹³) Τὸ *Πέρσην* τοῦ Κιγάλα δὲν μπορεῖ νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν, γιὰτὶ ἀσφαλῶς προῆλθε ἀπὸ παραδιόρθωση τοῦ γραμμένου μὲ λατινικοὺς χαρακτήρες το *Perso*, ποὺ καὶ ὁ Κιγάλας τὸ νόμισε ἐνικό. Ὁ τύπος τὰ *κολόσσα* (Πρόλ. 51) πλάστηκε ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ *il colosso*, (ποὺ θεωρήθηκε οὐδέτερο), γιὰ τὴ ρίμα.

¹⁴) Δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶ κανεὶς ὅτι ἡ προφορά δὲ δηλώνεται μὲ ἀκρίβεια στὰ κείμενα. Ἡ γραφὴ, κι ὅταν ἀκόμη χρησιμοποιοῦσε τὸ λατινικὸ ἀλφάβητο, δὲν εἶχε καταλήξει σὲ πλήρες φωνητικὸ σύστημα. Αὐτὸ δημιουργεῖ ζητήματα μεταγραφῆς, ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ τὰ ἀγνοήσωμε, ὅταν πρόκειται γιὰ κείμενα σαφῶς ἰδιωματικά. Στὴ μεταγραφὴ πρέπει νὰ ἀποδίδωνται οἱ φωνητικὲς ἀξίες, ποὺ θέλει νὰ δηλώσῃ ὁ γραφέας. Ἡ γραφὴ το *coro* ἢ τὸ *κόπο* (ὅπως γράφουν καὶ σήμερα πολλοὶ τελειόφοιτοὶ γυμνασίων) δηλώνει χωρὶς ἀμφιβολία τοὺς ἤχους το *goro* κ' ἔτσι διάβαζε ὁ παλιὸς ἀναγνώστης. Ἡ παράλειψη τοῦ *v* σημαίνει μόνο ὅτι ὁ φθόγγος αὐτὸς δὲν πρέπει ν' ἀκουστῆ χωριστά. Ὅταν ὁμῶς ἐμεῖς, μεταφέροντας τὸ κείμενο στὴ σημερινὴ ὀρθογραφία, μεταγράφωμε τὸ *κόπο*, φαινομενικὰ τηροῦμε τὴν παράδοση, στὴν πραγματικότητά ὁμῶς τὴ βιάζομε, γιὰτὶ ὁ σημερινὸς ἀναγνώστης δὲ θὰ διαβάσῃ ὀρθά.

Ὁ Ν. Μ. Παναγιωτάκης («Ἀθηνᾶ» ΝΘ' 1955 σ. 313 - 4) ἔθεσε τελευταῖα γενικώτερα τὸ ζήτημα τῶν ἐκδόσεων τῶν κρητικῶν κειμένων καὶ διατύπωσε ὀρθές παρατηρήσεις. Ὁ Στέφανος Ξανθουδίδης πιστεύοντας στὴν ἀπόλυτη γλωσσικὴ παγιότητα τῶν κρητικῶν κειμένων τῆς ὄριμης περιόδου, ποὺ εἰδικὰ γιὰ τὸν «Ἐρωτόκριτο» τὴν εἶχε τονίσει καὶ ὁ Γ. Χατζιδάκης¹⁵ ἀκολούθησε στὴν ἐκδοση τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» (σελ. CLXXXVI ἐξ., σ. 382 - 3) καὶ τῆς «Ἐρωφίλης» (σελ. μ' καὶ μβ') τὴν ἀρχὴ τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς ὁμοιομορφίας στὰ κείμενα αὐτά, ἀκόμη καὶ στὶς περιπτώσεις, ὅπου ἡ γραπτὴ παράδοση παρουσίαζε ἀπόκλιση ἀπὸ τὸν δημοτικὸ καὶ ἰδιωματικὸ χαρακτήρα. Ἔτσι, σημειώνει ὁ Ξανθουδίδης, παραλείφθηκε στὴν ἐκδοση τὸ τελικὸ ν, γράφτηκε ἀπὸ ἀντὶ ἀπό, μπλιὸ ἀντὶ πλιό, ἔγινε ἡ διάκριση τῶν τύπων τῆς κτητικῆς ἀντωνυμίας νιου καὶ του, τζη καὶ τση, ποὺ δὲ δηλωνόταν, γράφτηκε σιραιέματα ἀντὶ σιραιεύματα (Ἐρωτόκρ. σελ. 442), κατόπαρδος ἀντὶ γαιόπαρδος (βλ. γλωσσάριο) κ.λ.π. Οἱ μικρὲς καὶ εὐκόλες αὐτὲς διορθώσεις συντέλεσαν πολὺ στὴ διαύγεια, ποὺ ἔχει τὸ κείμενο τοῦ Κορνάρου στὴ μνημειώδη ἐκδοση τοῦ 1915¹⁶. Καὶ στὴν «Ἐρωφίλη» μετὰ τὴν ἀπαρίθμηση τῶν «καθαρευόντων τύπων» ποὺ ἀπαντοῦν στὸ ἔργο (π. χ. κάμνω, κίνδυνος, δοκιμάζω, τρέφω - τροφή, εὐχή, καύχησις, πάσχω, εὐχαιρα, γιατί, κληρονόμος, δύνεσθε, σχισθῆ κ.λ. ἀντὶ κάνω, κίντυνος, δικιμάζω, θρέφω - θροφή, εὐκή, καύκηση, πάσκω, εὐκαιρα, γιάντα, κλερονόμος, δύνεστε, σχιστῆ) γράφει ὁ Ξανθουδίδης: «Τοὺς νόθους τύπους ἐπεβάλλετο νὰ προσαρμόσωμεν πρὸς τὸ γνήσιον ἰδίωμα τοῦ δράματος, ἀφ' οὗ μάλιστα δὲν εὐρίσκονται καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν, ἀλλὰ μόνον ἀραιῶς».

Ὅσοι ὕστερα ἀπὸ τὸν Ξανθουδίδη ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἐκδοση δοκίμων κρητικῶν κειμένων τοῦ ΙΖ' αἰῶνα διστάζουν νὰ προβοῦν στὴν μικρὴ αὐτὴ προσαρμογὴ. Γιὰ νὰ δικαιολογηθῆ ὅμως ἡ συντηρητικώτερη αὐτὴ στάση, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποδειχθῆ πρῶτα ὅτι ἡ ἀποψη γιὰ τὴ γλωσσικὴ σταθερότητα τῶν ἔργων τῆς ὄριμης περιόδου δὲν ἦταν

¹⁵) Γιὰ τὸ γλωσσικὸ χαρακτήρα τῶν κειμένων τοῦ ΙΖ' αἰ. βλ. τὴ μελέτη μου ὁ «Χαρακτήρ τοῦ Ἐρωτοκρίτου», «Κρητικὰ Χρονικά» Γ' 1952 σ. 400 - 406.

¹⁶) Στὸ «Φορτουνάτο» ὁ Ξανθουδίδης φάνηκε λίγο συντηρητικώτερος: ἔγραψε σπίνιν του, παλάιν του (Ἰντ. Δ 19, 21) ἀντὶ σπίνι ντου, παλάι ντου, ποὺ θᾶγραφε στὸν «Ἐρωτόκριτο». Ἐγραψε ἐπίσης βρόγια τως (Γ 112) ἀντὶ βρόγια ντως, καὶ δὲν ἔκανε τὴ διάκριση τση - τζη (πδ. τὴ θυγατέρα τσι ἔκραξε καὶ τὰ κλειδιά τσι τσι ἴδωκε Α 186 - 7) ἀντὶ θυγατέρα τζει, τὰ κλειδιά τζει τσί δωκε. Ἐτήρησε ἀκόμα καὶ τὴ γραφὴ τὸ κόπο, τῶ παιδιῶ κ.λ., ἴσως γιὰτὶ εἶχε νὰ κάμῃ μὲ τὸ αὐτόγραφο τοῦ

ὀρθή. Δύο πράγματα δηλ. θὰ συμβαίνουν. Ἡ δὲν γράφτηκε ποτὲ μὲ ἀπόλυτη καθαρότητα καὶ συνέπεια τὸ κρητικὸ ἰδίωμα, ὅποτε ἡ μέθοδος τοῦ Ξανθουδίδου ἦταν ἐσφαλμένη καὶ οἱ ἐπεμβάσεις του στὰ κείμενα γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς καθαρότητος αὐτῆς αὐθαίρετες, ἢ ὑπῆρξαν πραγματικὰ στὴν Κρήτη ποιητές, ποὺ ἔγραψαν κατὰ πάγιο τρόπο καὶ σὲ πλήρη συμφωνία μὲ τὸ γραμματικὸ καὶ φωνητικὸ χαρακτῆρα τῆς γλώσσας τους, ὅποτε μεθοδικὰ ἐπιβάλλεται ἡ ἀποκατάσταση τῆς συμφωνίας αὐτῆς, ὅπου ἔχει διασαλευθῆ, μάλιστα ὅταν τοῦτο ἐπιτυγχάνεται μὲ ἐλάχιστη μεταβολὴ τοῦ παραδεδομένου κειμένου. Πιστεύω ὅτι συμβαίνει τὸ δεύτερο: ἡ γλωσσικὴ καθαρὸτητα καὶ ἀκρίβεια τῶν δοκίμων κρητικῶν ποιητῶν τοῦ τέλους τοῦ ΙΣΤ' καὶ τοῦ ΙΖ' αἰῶνα εἶναι ἀλήθεια ἐπιστημονικὴ ἀναμφισβήτητη: ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὰ πρώιμα καὶ τὰ ὄριμα ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας εἶναι ἐντελῶς σαφῆς καὶ ὁ Ξανθουδίδης καὶ ἄλλοι ἐρευνητὲς σὲ πολλὰς περιπτώσεις ἐξέθεσαν τὰ σημεῖα ποὺ διαφοροποιοῦν τὶς δύο ομάδες¹⁷. Ἀπαραίτητη προ-

ποιητῆ, ἀναθέτοντας ὅμως (σελ. 23) στὸν ἀναγνώστη νὰ «ἀναπληρώσῃ τὰς μικρὰς ταύτας ἀτελείας τοῦ κειμένου». Τὶς γραφὲς μπλιὸ καὶ ντου ἀπέφυγε καὶ στὴν «Ἐρωφίλη». Στὴ μικρὴ ἐκδοσὴ τοῦ «Ἐρωτοκρίτου», πολλὰ χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴν πρώτη ἐκδοσὴ, ὁ Ξανθουδίδης ἐξακολούθει ἐπίσης νὰ παρέχῃ τὸ ὁμοίωμα ἀποκατεστημένο κείμενο τῆς μεγάλης ἐκδόσεως, πράγμα, ποὺ δείχνει ὅτι, δὲν εἶχε μεταβάλλει ἀπόψεις. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὑπῆρξε μιὰ διαφωνία ἀνάμεσα στὸν Ξανθουδίδου καὶ στὸν ἐκδότῃ Ἀλεξίου γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» πδ. Κ ρ ι α ρ ᾶ ν «Ν. Ἐστία» 1943 σ. 1149 ἐξ. Πιστεύω ὅμως ὅτι ἡ διαφωνία δὲν ἀφοροῦσε τόσο τὸ ἄν ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἀναπροσαρμογὴ τοῦ κειμένου στὸ ἰδίωμα, ὅσο ποιά ἐκτασὴ θὰ ἔπαιρνε ἡ ἀναπροσαρμογὴ αὐτή. Γιατί, ὅπως εἶδαμε, ὁ Ξανθουδίδης ρητὰ δηλώνει ὅτι σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις ἀκολούθησε τὸ ἰδίωμα καὶ ὄχι τὴν παράδοσιν τοῦ κειμένου. Στὸν Ξανθουδίδου χωρὶς ἄλλο ὀφείλεται τὸ ὅτι ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν παράδοσιν ἔμεινε μέσα στὰ νόμιμα ὄρια: ἐπιδιώχθηκε προσαρμογὴ τοῦ κειμένου ὄχι στὸ σύγχρονο ἰδίωμα τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης, ἀλλὰ, ἀκριβέστερα, στὸ ἰδίωμα, στὸ ὁποῖο γράφτηκε τὸ ἔργο· γιὰτὶ ἀσφαλῶς ὑπάρχουν ὀρισμένες διαφορῆς, ποὺ ὀφείλονται καὶ στὴν ἐποχὴ, ποὺ ἔγραψε ὁ ποιητῆς καὶ στὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο ἐπέλεξε τὴ γλωσσικὴ του ὕλη. Οὐσιαστικώτερη ἦταν ἡ διαφορὰ του μὲ τὸν ἐκδότῃ Ἀλεξίου στὸ ζήτημα τῆς ὀρθογραφίας, ποὺ ὁ δεύτερος τὴν ἤθελε φωνητικώτερη (πχοιός, θωροιά — ὅπως εἶχε γράψει καὶ ὁ Σάθας πδ. «Ζήνων» πρόλ. 45 - 6 — μνιά, καμνυῶ, πχαίνω κ.λ. πδ. Λ. Ἀλεξίου «Κρητ. Χρονικά» Η' 1954 σ. 495) καὶ αὐτὴ προκάλεσε τὴν τελικὴ διακοπὴ τῆς συνεργασίας τῶν δύο λογίων. Δὲν ὑπάρχει ἀμφισβόλια ὅτι ἡ μέθοδος τοῦ Ξανθουδίδου ἦταν ἡ ὀρθὴ καὶ ὅτι ἡ ἐκδοσὴ τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» «πρέπει ν' ἀποτελῆ γιὰ μᾶς πρότυπο» ὅπως γράφει ὁ καθ. Κριαρᾶς (ἐ. ἀ.). Μπορεῖ νὰ φανταστῆ κανεὶς τί μορφὴ θὰ εἶχε ὁ «Ἐρωτόκριτος», ἂν ὁ ἐκδότῆς ἔκανε μιὰ μηχανικὴ χρῆσιν τῶν πηγῶν χωρὶς νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὸ γλωσσικὸ χαρακτῆρα τοῦ ἔργου.

¹⁷) Ἐρωτόκρ. μεγ. ἐκδ. σ. LIV ἐξ. σ. CLXXV ἐξ. Πδ. Γ. Ζώραν «Κρητ. Χρονικά» Β' 1948 σ. 34 ἐξ. γιὰ τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴν πρώιμη περίοδο, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀνάμιξη διαφορετικῶν στοιχείων καὶ τύπων, τυπικοῦς καὶ φω-

ὑπόθεση γιὰ τὴ φιλολογικὴ ἐργασία εἶναι νὰ γίνεταί ἡ διάκριση αὐτῆ καὶ μιὰ ἔκδοση, ποὺ θὰ ἐξομοίωνε π. χ. τὴ «Βοσκοπούλα» μὲ τὰ στιχουργήματα τοῦ Χούμνου καὶ τοῦ Σκλάβου δὲν θὰ εἶχε, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἐκπληρώσει τὸ σκοπὸ τῆς.

Ἡ ἀρχὴ τῆς ὁμοιομορφίας δὲν μπορεῖ νὰ ἀγνοηθῆ ἀπὸ τὴν κριτική, ἐφοῦ ἰσχύει στὰ ἴδια τὰ κείμενα, παρ' ὅλη τὴ φθορὰ τους. Σὲ κείμενα, ποὺ φανερὰ ἀναμιγνύουν τοὺς τύπους, ὅπως εἶναι ὅλα τὰ πρῶϊμα ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας καὶ σὲ κείμενα ἀμελέστερα, ὅπως στὸν ΙΖ' αἰ. ἀκόμη ὁ «Ζήνων» καὶ κυρίως ὁ «Κρητ. Πόλεμος» τοῦ Μπουνιαλῆ, εἶναι φανερό ὅτι δὲν ἰσχύει ἡ ἀρχὴ τῆς ὁμοιομορφίας καὶ θὰ ἦταν φιλολογικὸ σφάλμα νὰ ἐπιχειρήσῃ κανεὶς τὴν ἀποκατάστασίν τῆς σ' αὐτά. Τοῦτο ἄλλωστε δὲν θὰ ἦταν δυνατό, γιὰτὶ οἱ βιασμοὶ τοῦ ἰδιώματος εἶναι ἀναρίθμητοι.¹⁸ Ἀλλὰ γιὰ κείμενα, ποὺ τὸν ἰδιωματικὸ χαρακτῆρα τους τὸν βεβαιώνει ἡ ἴδια ἢ παράδοση, εἶναι κριτικὰ ἀδύνατο νὰ δεχθοῦμε ὡς γνήσιους, τύπους, ποὺ κατ' ἐξαίρεσιν ἀποκλίνουν ἀπὸ τὸ δημοτικὸ καὶ ἰδιωματικὸ. Εἶναι λογικὸ σφάλμα νὰ δεχθοῦμε πολυτυπία καὶ «ἀρχαῖστικὸ ζῆλο» γιὰ ποιητές, πού, ὅπως ἔχει ἀποδειχθῆ, γράφουν συνειδητὰ τὸ ἰδίωμα, ὅπως ὁ Χορτάτζης, ὁ Κορνάρος καὶ οἱ ἄλλοι δόκιμοι ποιητές τοῦ 1600. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ ποιητὴς τῆς «Βοσκοπούλας» ἔγραψε πραγματικὰ κάλλια καὶ σπήλαιον ἀντὶ κάλλια καὶ σπήλιο, διὰ ἀντὶ γιὰ, γιαιτρεύση (sic) ἀντὶ γιαιτρέψη, φανίσθη ἀντὶ φανίστη. Δὲν μποροῦμε νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἀπὸ τὸν συγγραφέα τῆς «Θυσίας» προέρχονται οἱ λόγιοι τύποι σήμερον, θάναιον, ἀναπαυμένη, πτωχὸ κ.λ. (πβ. «Κρητικὰ Χρονικὰ» Θ' 1955 σ. 530 - 1) καὶ ὀρθὰ ὁ καθ. Γ. Α. Μέγας παρατηρεῖ ὅτι οἱ τύποι κρυφά, πίκρα, παῦσε, πλιό, -σθη, του, τοὺς ἀντὶ κουρφά, προίκα, μπλιό, -σιη, νιου, τσι κ.λ. μπῆκαν στὸ κείμενο ἀπὸ τὶς ἔντυπες ἐκδόσεις («Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ» 1954 σελ. 20)¹⁹. Δὲν μπορεῖ νὰ στηρι-

νητικοὺς ἀρχαῖσμούς κ.λ. καὶ τὴν περίοδο τῆς ὁμοιογένειας καὶ ὁμοιομορφίας. Πβ. Μ. Μανούσα καὶ La littérature crétoise à l' époque vénitienne, «Hellén. Contemp.» IX 1955 σ. 106, ὅπου ὡς χαρακτηριστικὸ τῆς δεύτερης περιόδου τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ἀναφέρεται «l' emploi du pur dialecte crétois, comme langue littéraire».

¹⁸) Ὄρθα ἐπομένως ὁ Ν. Πολίτης «Λαογραφία» Β' 134 ἐπέκρινε τὸν Ξανθοδίδη γιὰ τὶς διορθώσεις του σὲ ὠρισμένα χωρία τοῦ πρῶϊμου κρητικοῦ ποιητῆ Σαχλίκη. Ἐσφαλμένα καὶ ὁ Γ. Βαλέτας ἀνανέωσε τὰ κείμενα, ποὺ περιέλαβε στὴν «Ἀνθολογία τῆς πεζογραφίας» του, ἀφαιρώντας τὰ τελικὰ ν κ.λ.

¹⁹) Ὄρθα ὁ ἴδιος ἀπέβαλε τὸ τελικὸ ν «ἀνεξαρτήτως τῆς μαρτυρίας τοῦ χειρογράφου» αὐτ. σ. 56. Στὴ «Θυσία» μὲ παραβολὴ τῶν πηγῶν ἀποκαταστάθηκε πλῆθος κρητικῶν τύπων, ὥστε τὸ ἔργο ν' ἀλλάξῃ ἐντελῶς χαρακτῆρα καὶ ἐνῶ ὠρισμένοι τὸ εἶχαν κατατάξει στὴν ὁμάδα τῶν πρῶϊμων ἔργων (αὐτ. σ. 58) νὰ ἀπο-

χθῆ ὁ τύπος ἠγαπημένος σὲ ἔργα σὰν τῆ «Θυσία» καὶ τὸ «Ροδολίνο», ἐφ' ὅσον δὲν διαπιστώνεται ἡ ὑπαρξὴ καὶ ἄλλων μετοχῶν παρακειμένου μὲ χρονικὲς ἀυξήσεις στὰ κείμενα αὐτά. Ἐάν ὑπάρχει μόνο ἕνας τέτοιος ἀρχαϊσμός, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι κριτικὰ ὑποπτος²⁰. Χρήση λογίων στοιχείων ὑπάρχει στὸ λεξικὸ τῶν δοκίμων ποιητῶν τοῦ ΙΖ' αἰῶνα, εἶναι ὅμως πάντα θεληματικὴ καὶ δὲν προέρχεται οὔτε ἀπὸ ἀδυναμία οὔτε ἀπὸ ἀρχαϊστικὴ τάση· ἀποσκοπεῖ στὴ μετρικὴ διευκόλυνση τοῦ ποιητῆ ἢ στὸν πλουτισμὸ τῆς γλωσσικῆς ὕλης. Ἡ στάση αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὸν ἀρχαϊσμὸ τῆς πρώϊμης περιόδου. Δὲν ξέρω κανένα τυπικὸ ἢ φωνητικὸ ἀρχαϊσμὸ, ποῦ νὰ μπορῆ νὰ ἀποδοθῆ μὲ βεβαιότητα στοὺς ποιητὲς ἐκτὸς ἀπὸ λίγες περιπτώσεις μετρικῆς κυρίως ἀνάγκης²¹. Στούς δοκιμώτερους ποιητὲς ὅλες αὐτὲς οἱ

δειχθῆ ὅτι ἀνήκει στὴν περίοδο τῆς ὀριμότητος. Ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ λίγοι ἀρχαϊκοὶ τύποι, ποῦ κράτησε ὁ ἐκδότης, ἐπειδὴ ἔτυχε νὰ στηρίζωνται ἀπὸ ὅλες τίς πηγές, ὀφείλονται στὴν ἴδια διορθωτικὴ τάση τῶν διασκευαστῶν καὶ ἐκδοτῶν, ποῦ εἶχε ἀλλοιώσει ὅλο τὸ κείμενο καὶ ὄχι στὸν συγγραφέα; Θὰ ἦταν ἀντιφατικὸ νὰ ἐπικαλεσθοῦμε εἰδικὰ γι' αὐτοὺς «ἀρχαϊστικὴ τάση» τοῦ ποιητῆ!

²⁰) Στὸ «Θυέστη» τοῦ Κατσαῖτη Γ' 330 δὲ μᾶς ξενίζει ἡ παρουσία τοῦ ἠγαπημένος ἀφοῦ ἀμέσως πρὸ κάτω διαβάζομε ἐσίστησαν, ἀδελφέ, ἐν τῷ μέσῳ κ.λ. καὶ ἀφοῦ τὰ λόγια τυπολογικά, φωνητικά κ.λ. στοιχεῖα εἶναι πάμπολλα στὸ ἔργο, ὅπως γράφει ὁ Ἐμμ. Κριαρᾶς στὴν εἰσαγωγὴ σελ. κη' ἐξ. Γιὰ τὸ ἠγαπημένος βλ. καὶ «Κρητικὰ Χρονικά» Θ' 1955 σ. 531.

²¹) Πδ. Φορτουν. Πρόλ. 33 τοῦ νοός τως γιά τῆ ρίμα μὲ τὸ ὀμπρός τως. Ἀνάλογες σπανιώτατες licences εἶναι τὰ φύσις, βρωσις τοῦ «Ἐρωτοκρίτου», τὸ ὀφθαλμός τῆς «Ἐρωφίλης». Συνηθέστερα γίνονται δεκτὲς λέξεις μὲ ἐσωτερικὴ χασιμωδία, μιὰ ἀναγκαῖα παραχώρηση στὴ φωνητικὴ τῆς λογίας: βέβαιος, ἐνάντιο, Βυζάντιο, εὐλάβεια, σιωπή, νοήση, περικεφαλαία στὸν «Ἐρωτόκριτο», διορθώνου (4 σύλλ.) θεά, ὠραῖος, τέλεια στὴν «Ἐρωφίλη», ἀκρόαση, ἐργασία στὸ «Φορτουνάτο». (Πδ. «Κρητ. Χρονικά» Γ' 1952 σ. 413, Η' 1954 σ. 252 σ. 272). Σπανιώτατα εἶναι στὸν Κορνάρου καὶ τὸ Χορτάση τὰ σύμβουλος, συμβουλεύω, σύγχυση μὲ διατήρηση τοῦ τελικοῦ συμφώνου τῆς προθέσεως. Σὲ ἄλλη τάξη ἀρχαϊσμῶν, ἐπίσης νόμιμη, ἀνήκουν ὀρισμένοι τύποι, ποῦ προέρχονται ἀπ' τὰ μεσαιωνικὰ ἑλληνικά, ἐμπόρευση, ἐβγάνω ἀντὶ μπόρευση, βγάνω. Ἐξ ἴσου δικαιολογημένη εἶναι καὶ ἡ παρουσία ἀρχαϊκώτερων τύπων τοῦ ἰδιώματος ὅπως -εις - ειο ἀντὶ - ειεσ - ουνιο. Τὰ λόγια καὶ μὴ ἰδιωματικὰ στοιχεῖα τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» συγκέντρωσε καὶ ἐμελέτησε συστηματικὰ ὁ καθ. Ἐμμ. Κριαρᾶς «Ἐπετ. Μεσαιων. Ἀρχείου Α' 1939 σ. 37 ἐξ. Δὲν νομίζω ὅμως ὅτι οἱ περιπτώσεις αὐτὲς μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς «στιγμὲς ἀδυναμίας» τοῦ ποιητῆ, ὅπως ὑποστηρίζει «Ν. Ἐστία» 1943 σ. 1149 ἐξ. οὔτε ὡς ὀφειλόμενες σὲ «συνειδητὸ ἢ καὶ αὐθόρμητο ἀρχαϊσμὸ». Δὲ βλέπω πῶς μπορεῖ νὰ συμβιβασθῆ ὁ ἀρχαϊσμὸς — ἔστω καὶ περιορισμένος — μὲ τὴ γλωσσικὴ καθαρὸτητα τοῦ ἔργου. Ἐάν τὰ λόγια στοιχεῖα τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» δὲν διασποῦν τὴν ὁμοιομορφία του, τοῦτο ὀφείλεται ὄχι τόσο στὴ σπανιότητα, ὅσο στὸν χαρακτῆρα τῶν παραχωρήσεων. Ἐς σημειωθῆ ὅτι ἡ μοναδική, ἂν δὲν σφάλλω, περίπτωση διατηρήσεως τοῦ συμπλέγματος σθ στὸν «Ἐρωτόκριτο» (μὴ βιασθῆς) θεραπεύε-

παραχωρήσεις γίνονται με μιὰ αὐστηρὴ νομοτέλεια. Τὰ λόγια στοιχεῖα ἀπομακρύνονται συνειδητὰ ἢ ἀφομοιώνονται καὶ οἱ ἰδιωματισμοὶ παίρνουν τὴ θέση τῶν κοινῶν δημοτικῶν²². οἱ ἐξαιρέσεις προέρχονται χωρὶς ἀμφιβολία ἀπὸ τοὺς ἀντιγραφεῖς, ποὺ συχνὰ δὲν ἦταν κρητικοὶ καὶ τοὺς τυπογράφους.

Β' ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟΝ «ΑΠΟΚΟΠΟ»

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ

Στὸ Λίνο Πολίτη ὀφείλομε, μαζί με τόσα ἄλλα, καὶ τὴν ἀνανέωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ ἓνα ἀριστουργηματικὸ κείμενο τῆς πρώϊμης κρητικῆς λογοτεχνίας, τὸν «Ἀπόκοπο» τοῦ Μπεργαδῆ, στὸν ὁποῖον ἀφιέρωσε μιὰ ἐργασία με ἐξαιρετικὰ διαφωτιστικὲς αἰσθητικὲς, κριτικὲς καὶ ἐρμηνευτικὲς παρατηρήσεις²³. Τὸν μελετητὴ ἀπασχόλησε καὶ ἡ λ. *πάλιον*, ποὺ ἀπαντᾷ στὸ στ. 295:

ὄπου τοῦ κόσμου τὴν στρατιὰν ἐνίκησεν τὸ πάλιον

κι ὄπου τοῦ κόσμου ἀφέντεψεν τὸ μερικὸν τὸ κάλλιον

καὶ ὀρθὰ παρατηρεῖ ὅτι ἡ γρ. τοῦ Legrand *πάληρον* (= παλαιὸν) δὲν εἶναι ὀρθή, καὶ ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ συνηθισμένη σὲ μεσαιωνικὰ κείμενα λ. *rallium*, ποὺ σήμαινε ἓνα χριστιανικὸ καὶ εἰδικώτερα ἱερατικὸ ἔνδυμα²⁴.

Σ' αὐτὰ μποροῦν νὰ προστεθοῦν τὰ ἀκόλουθα. Ἡ λέξη *πάλιον* ἔχει ἄλλη μιὰ σημασία, ποὺ νομίζω ὅτι ταιριάζει περισσότερο στὴν περίπτωσή μας. *Palio* εἶναι τὸ προσφιλέστερο ἀγώνισμα τῶν Φλωρεντινῶν στὰ μεσαιωνικὰ χρόνια, οἱ ἵπποδρομίες· τὸ ὄνομα προέρχεται ἀπὸ τὸ πλούσιο ὕφασμα (δαμασκί ἢ βελουδο χρυσοκέντητο), ποὺ δινόταν ὡς ἔπαθλο στὸ νικητὴ. Ἡ ἵπποδρομία γινόταν ἀπὸ τὴ μιὰ στὴν ἄλλη ἄκρη τῆς πολιτείας καὶ ἀρχίζε με σαλπίσματα καὶ κωδωνοκρουσίες. Τὸ πιὸ φημισμένο *πάλιο* γινόταν τὴν ἡμέρα τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, πο-

ται, ἂν δεχθοῦμε τὴ γραφὴ, ποὺ προτείνει ὁ Κ ρ ι α ρ ᾶ ς «Ἐπετ. Μεσ. Ἀρχ.» Α 1939 σ. 19.

²²) Δὲν μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν ποιητὴ τοῦ «Γύπαρη» τὸ *σπάω*, ποὺ κρατήθηκε στὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ ἔργου, καὶ ποὺ εὐκόλα διορθώνεται, ὅπως πρότεινα «Κρητ. Χρονικά» Η' 1945 σ. 262 - 3.

²³) «Προσφορὰ εἰς Στ. Κυριακίδην», παράρτ. «Ἑλληνικῶν» ἀρ. 4, σ. 546 ἐξ. Π6. καὶ Ι. Θ. Κ α κ ρ ι δ ῆ Ἑρμηνευτικὰ στὸν Ἀπόκοπο τοῦ Μπεργαδῆ, «Κρητικά Χρονικά» Ζ' 1953 σ. 409 ἐξ.

²⁴) Ὁ καθ. Κ α κ ρ ι δ ῆ ς πρότεινε τὴν ἐρμηνεῖα ἀπάλιο ἢ ἀπάλε = πάλημα, π6. Α. Πολίτην ἐ. ἀ. σελ. 558 σημ. 31, ἀλλὰ δὲν θεωρεῖ καμία ἐρμηνεῖα ἱκανοποιητικὴ (ἐ. ἀ., σ. 411 καὶ σημ. 4).